

=====
**QO‘SHILGAN QIYMATLI QISHLOQ XO‘JALIGINING QIYOSIY USTUNLIK
DINAMIKASI VA OMILLARI. (IHTT davlatlari misolida)**
=====

Bobur Normatov Muydinjonovich

*Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti huzuridagi
“O‘zbekiston iqtisodiy rivojlanishining muammolari
va ilmiy asoslari” ilmiy-tadqiqot markazi
mustaqil tadqiqotchisi.
normatovboobur89@gmail.com*

**MAQOLA
MALUMOTI**

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 21.06.2026

Revised: 22.06.2026

Accepted: 23.06.2026

KALIT SO‘ZLAR:

Qo‘shilgan qiymat savdosi, Yalpi agrar eksport, Global qiymat zanjirlari, Qiyosiy ustunlik, Eksport raqobatbardoshligi, fragmentlash

Ushbu maqolada xalqaro ishlab chiqarishning parchalanishi va global qiymat zanjirlari shakllanishi sharoitida agrosanoat majmuasining eksport salohiyati va qiyosiy ustunliklarini baholash masalalari tadqiq etilgan. An’anaviy yalpi savdo (gross trade) ko‘rsatkichlari xalqaro agrar savdodagi ikki karra hisobga olish (double-counting) muammosi tufayli mamlakatlarning real raqobatbardoshligini aks ettira olmayotgani asoslab berilgan. Tadqiqotda metodologik asos sifatida IHTT tashkilotining TiVA (Trade in Value-Added) ma’lumotlar bazasi prinsiplari hamda qator iqtisodchi olimlarning qo‘shilgan qiymatga asoslangan yondashuvlari qo‘llanilgan. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, tahlil uslubidan qat’i nazar, agrar eksportning barqaror o‘shishini ta’minlovchi fundamental drayverlar mehnat unumdorligini oshirish va yuqori malakali kadrlarni jalb etish hisoblanadi. Olingan ilmiy xulosalar asosida, O‘zbekiston ASM subyektlarini (klasterlarni) sof xomashyo eksportidan chuqur qayta ishlashga asoslangan "qo‘shilgan qiymat zanjiri" modeliga o‘tkazish hamda agrosanoatda "aqli ixtisoslashuv"ni joriy etish bo‘yicha amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

So‘nggi o‘n yilliklarda qishloq xo‘jaligi sohasining ulushi barqaror ravishda kamayib bordi, bu esa yuqoriroq mahsulдорlikka ega bo‘lgan sohalarga o‘tilayotganini aks ettiradi. Jahon banki 202-yilgi ma’lumotlariga ko‘ra, qishloq xo‘jaligi sohasida qo‘shilgan qiymatning o‘shishi qishloq xo‘jaligidan tashqari sohalardan ortda qoldi va nisbatan past darajada qolmoqda. Yalpi ichki mahsulotda (YIM) qishloq xo‘jaligida yaratilgan qo‘shilgan qiymat ulushi 1995-yildagi 7,6% dan 2020-yilda 3,3% gacha pasaydi. IHTT (**Iqtisodiy**

hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti) asosan qishloq xo'jaligi sohasida nisbatan kuchli raqobatbardoshlikka ega bo'lgan dunyoning yuqori darajada rivojlangan davlatlarini o'z ichiga oladi. Shunga qaramay, IHTT mamlakatlari ham qishloq xo'jaligidagi raqobatbardoshligini zaiflashtirayotgan muammolarga, masalan, qishloq xo'jaligi ishchi kuchining kamayib borishiga duch kelmoqda. Binobarin, IHTT mamlakatlarida qishloq xo'jaligida global raqobatbardoshlikni va nisbiy savdo ustunligini saqlab qolish tobora muammoli bo'lib bormoqda. Shunday bo'lsa-da, agrar lobbilar (fermerlar manfaatlarini himoya qiluvchi guruhlar) hamon ancha kuchli va IHTT mamlakatlarida qishloq xo'jaligi sohasini qo'llab-quvvatlash bo'yicha doimiy chaqiriqlar yangramoqda. Shunday qilib, ularning qishloq xo'jaligidagi qiyosiy ustunliklaridagi o'zgarishlarni o'rganish qiziqarli va zarurdir. Qiyosiy ustunlik nisbiy savdo salohiyatini baholashda muhim o'lchov hisoblanadi. Tahlilchi olimlar Bela Balassa va Piter Bakli mamlakat tarmog'ining qiyosiy ustunligini eksport bozoridagi nisbatan yuqori ulush, barqaror eksport o'sishi va rentabellik (foйда keltirish darajasi) orqali o'lchaydilar. Ta'kidlash joizki, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi dunyo mintaqalari bo'ylab keng tarqalgan bo'lib, turli xil qishloq xo'jaligi tovarlariga ixtisoslashgandir. Mamlakatlar o'zlarining qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi va savdo ixtisoslashuvini ekin maydonlari (haydaladigan yerlar) zaxirasi, geografik joylashuvi hamda zamonaviy agrotexnologiyalarning mavjudligidan kelib chiqib moslashtirishga moyil bo'ladilar. Shunday qilib, qishloq xo'jaligi savdosini kengaytirish mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligi va ijtimoiy farovonligini ta'minlashda jozibador variantga aylanib bormoqda. Resurslar zaxirasi va demografik tuzilmaning turlichaligiga tayanib, IHTT mamlakatlaridagi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi modelini yer resurslariga asoslangan hamda qayta ishlashga asoslangan ishlab chiqarish turlariga ajratish mumkin; bu esa o'z navbatida ularning qishloq xo'jaligidagi savdo modellarini belgilab beradi.

An'anaviy ravishda, qiyosiy ustunlikni tahlil qilishda yalpi savdo ma'lumotlaridan keng foydalaniladi va agar qiymat zanjiridagi xalqaro fragmentatsiya (tarqoqlik/parchalanish) cheklangan bo'lsa, ushbu ma'lumotlar to'plami savdo ixtisoslashuvi bo'yicha haqiqatdan ham yetarli tushunchalarni taqdim eta oladi. Biroq, qishloq xo'jaligi sohasida ishlab chiqarishning xalqaro miqyosda parchalanishi hozirgi kunda global agrar savdoning yaqqol xususiyatiga aylanib bormoqda, bunda tarmoq ichidagi resurslar (xomashyolar) qiymat zanjirlari bo'ylab erkin taqsimlanadi va chegaralardan bir necha bor kesib o'tadi (Hummels va boshqalar, 2001). Bunday sharoitda, an'anaviy yalpi savdo ma'lumotlari to'plamida sezilarli darajada ikki karra hisobga olish (takroriy hisob) holatlari mavjud bo'lishi mumkin, bu esa qishloq xo'jaligi savdosining xususiyatlarini tahlil qilishni yanada qiyinlashtiradi (Olczyk va Kordalska, 2017). Qishloq xo'jaligida xalqaro parchalanishning ortib borishi, shu tariqa, ushbu sohadagi savdo ixtisoslashuvini o'lchashda an'anaviy usullarning kamchiliklarini chetlab o'tishga imkon beruvchi yangi metodologiyani taqozo etmoqda. Qishloq xo'jaligi savdosini qo'shilgan qiymat asosida baholash — qiyosiy ustunlikni tahlil

qilishdagi noto'g'ri (og'ishgan) hisob-kitoblarning oldini olish uchun maqbul yechim hisoblanadi.

Dastlab qishloq xo'jaligi savdosida dinamik qiyosiy ustunlikni o'lchash usullari, qiyosiy ustunlikni baholashda qo'shilgan qiymat ma'lumotlarini qo'llash hamda qo'shilgan qiymatli qishloq xo'jaligi qiyosiy ustunligini belgilovchi omillarni tadqiq etishni talab etadi. Qo'shilgan qiymat asosidagi qiyosiy ustunlik tahlili so'nggi paytlarda ko'proq e'tibor qozonmoqda. Dodin va boshqalar² xalqaro savdoning katta qismi 2017-yilda 27% ishlab chiqarishning parchalanishiga asoslangani sababli, xalqaro savdoning yangi o'lchov birligi sifatida 'qo'shilgan qiymat savdosini taklif qildilar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, an'anaviy savdo bilan solishtirganda, qo'shilgan qiymat savdosi tarmoqlar va geografik modellar bo'yicha sezilarli darajada farq qiladi. Brakman va Van Marrevik namoyon bo'lgan qiyosiy ustunlik ko'rsatkichidan foydalangan holda, tanlab olingan 40 ta mamlakatning barcha tarmoqlari uchun ham yalpi, ham qo'shilgan qiymatga asoslangan qiyosiy ustunliklarini o'zaro qiyosladilar³. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yalpi ma'lumotlar o'rniga qo'shilgan qiymat ma'lumotlaridan foydalanilganda, qiyosiy ustunliklarning taqsimoti sezilarli darajada farq qiladi. Kordalska va Olchik 1995–2018-yillar oralig'ida ham yalpi, ham qo'shilgan qiymat ma'lumotlaridan foydalangan holda, tanlab olingan Markaziy va Sharqiy Yevropa iqtisodiyotlari uchun xizmatlar eksportiga muayyan omillarning ta'sirini o'zaro qiyosladilar⁴. Natijalar mehnat unumdorligining oshishi va yuqori malakali ishchilar kabi bir qancha omillarning xizmatlar eksportiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini namoyon etadi. Eng muhimi, ushbu tadqiqot mazkur belgilovchi omillarning ta'siri ham yalpi, ham qo'shilgan qiymat ma'lumotlarida o'xshash ekanligini aniqladi.

Tahlillar natijasiga ko'ra, Dunyo qo'shilgan qiymatli qishloq xo'jaligi eksporti 2005–2015 yillar oralig'ida taxminan 88 foizga oshib, 2005-yildagi 621 milliard dollardan 2020-yilda 1169 milliard dollarga yetgan. Dunyo jami qishloq xo'jaligi eksporti ham xuddi shunga o'xshash ko'tarilish va pasayishlarni namoyon qilgan hamda taxminan 98 foizga oshib, 2005-yildagi 661 milliard dollardan 2020-yilda 1311 milliard dollarga yetgan. Biroq, ushbu ikki turdagi eksport qiymatlari orasidagi farq davr davomida kengaygan: qo'shilgan qiymatli qishloq xo'jaligi eksportida o'zgarish kamroq bo'lgan bo'lsa, jami qishloq xo'jaligi eksportida o'zgarish ko'proq kuzatilgan. Har ikkala turdagi qishloq xo'jaligi eksporti 2005–2020 yillar davomida o'sish tendensiyasini ko'rsatgan bo'lsa-da, qo'shilgan qiymatli eksportning jami eksportga nisbati ayni davrda pasayish tendensiyasini ko'rsatgan — 2005-yildagi 94 foizdan yuqori darajadan 2020-yilda 89 foizdan past darajaga tushgan. Xulosa qilib aytganda, natijalar shuni ko'rsatadiki, 2005–2020 yillar davomida global qishloq xo'jaligi eksporti sezilarli darajada oshgan, biroq qishloq xo'jaligidagi jami eksport tarkibida qo'shilgan qiymatli eksport ulushi shu davr mobaynida kamayib borgan. Bunga sabab qayta ishlashga asoslangan mamlakatlarga nisbatan yer resurslariga asoslangan

mamlakatlar hozirda savdo o‘shida muhimroq rol o‘ynamoqda, bunga qo‘shilgan qiymatli qishloq xo‘jaligi eksporti ulushining qisqarishi sabab bo‘lmoqda.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqqan holda qo‘shilgan qiymatga asoslangan agrar eksportning yalpi agrar eksportga nisbatan ulushi quyidagi formular bilan hisoblanishi muhim indikator hisoblanadi:

$$QQN = \frac{Qo'shilgan\ qiymat\ asosidagi\ qishloq\ xo'jaligi\ eksporti}{Yalpi\ qishloq\ xo'jaligi\ eksporti} * 100\%$$

Yuqoridagi formula asosida Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotlarining (IHTT) **TiVA(Trade in Value-Added)** ma'lumotlar bazasidan kelib chiqib, ushbu ko‘rsatkichning qiymati qanday ma’no berishi va iqtisodiy tahlillarda qanday talqin qilinishi quyidagi jadval va tahlilda keltirilgan:

<i>Ko‘rsatkich darajasi</i>	<i>Iqtisodiy ma’nosi</i>	<i>IHTT davlatlaridan misollar</i>
Yuqori ulush (80% - 90%)	Mamlakat eksport qilayotgan qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining deyarli barchasi o‘zida yetishtirilgan. Chet el xomashyosidan (import komponentlardan) foydalanish darajasi juda past.	AQSH, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Kanada (Land-based guruh — keng ekin maydonlariga ega davlatlar)
Past yoki O‘rta ulush (60%-70%)	Mamlakat eksport qilayotgan agrar mahsulot tarkibida chet eldan import qilingan ozuqa, o‘g‘it, xomashyo yoki yarim tayyor mahsulotlarning ulushi yuqori. Davlat chuqur qayta ishlash zanjirida faol ishtirok etadi.	Niderlandiya, Belgiya, Germaniya (Processing-based guruh — yeri kichik, lekin import xomashyoni qayta ishlab eksport qiluvchilar).

Yuqoridagi jadvalda berilgan nisbatlarning 2 ta muhim iqtisodiy talqini quyidagicha tahlil qilish mumkin:

ü **Double-Counting (Ikki karra hisob) koeffitsiyenti:** Agarda o‘rganayotgan davlatda bu nisbat, aytaylik, **70%** ni tashkil etsa, demak, bojxonada qayd etilgan umumiy (yalpi) eksport summasining 30% qismi aslida o‘sha davlatda yaratilmagan. U chet eldan kirib kelgan xarajatlar (import qilingan texnologiya, yoqilg‘i, urug‘lik, yoki boshqa davlatdan kelib unga ishlov berilgan xomashyo) hisobiga to‘g‘ri keladi.

ü Global qiymat zanjiridagi o‘rni:

• **Nisbat qanchalik yuqori bo'lsa:** Davlat ko'proq zanjirning *boshida* (Upstream) turadi — ya'ni sof xomashyo yetkazib beruvchi hisoblanadi.

• **Nisbat qanchalik past bo'lsa:** Davlat zanjirning *yakuniy bosqichlarida* joylashgan — u boshqalarning xomashyosini import qilib, unga ishlov beradi, qadoqlaydi va tayyor mahsulot sifatida eksportga chiqaradi.

Ushbu holatda O'zbekiston agro sanoat maxsulotlari uchun tahliliy ahamiyati TiVA metodologiyasini O'zbekiston qishloq xo'jaligi eksportiga qo'llasak, masalan, paxta-to'qimachilik yoki meva-sabzavotchilik klasterlarimizning haqiqiy samaradorligini ko'rish mumkin. Agarda biz xorijdan qimmat o'g'it, urug', yoqilg'i va texnika import qilib, oddiy xomashyo eksport qilsak, yalpi eksportimiz katta ko'ringani bilan, qo'shilgan qiymat ulushimiz juda past bo'lib chiqadi. Bu esa o'z navbatida ushbu indikatoridan foydalanish — mamlakatning xalqaro agrar bozordagi o'rnini sun'iy shishirilgan "yalpi raqamlar" bilan emas, balki real keltirayotgan "sof iqtisodiy foydasi" (qo'shilgan qiymati) bilan baholash imkonini beradi.

Xulosa sifatida, ilmiy maqola doirasida to'plangan nazariy ma'lumotlar xalqaro agrar savdo va qiyosiy ustunlik nazariyasini zamonaviy global iqtisodiy voqeoliklar prizmasi orqali qayta ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi. Amalga oshirilgan tahlillar asosida quyidagi muhim xulosalarga kelindi:

- **Metodologik yondashuvning o'zgarishi (Yalpi savdodan Qo'shilgan qiymatga o'tish):** Xalqaro miqyosda ishlab chiqarishning parchalanishi va global qiymat zanjirlarining shakllanishi an'anaviy yalpi savdo ma'lumotlariga tayanib qiyosiy ustunlikni baholash usullarini qisman samarasiz qilib qo'ydi. B. Balassa va P. Bakli kabi iqtisodchilarning metodologik asoslariga tayangan holda, zamonaviy agrar savdodagi "ikki karra hisobga olish" (double-counting) muammosini faqatgina **qo'shilgan qiymat savdosi (value-added trade)** ma'lumotlari orqali bartaraf etish mumkinligi isbotlandi.

- **IHTT mamlakatlarning agrar ixtisoslashuv modellari:** Resurslar zaxirasi (resource endowment) va demografik tuzilmaning turlichaligi IHTT mamlakatlarida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining ikki xil barqaror modelini yuzaga keltirgan:

• **Yer resurslariga asoslangan model:** Ulkan ekin maydonlariga ega davlatlar (masalan, AQSH, Kanada) yirik hajmli xomashyo yetishtirishda qiyosiy ustunlikka ega.

• **Qayta ishlashga asoslangan model:** Yer maydoni cheklangan, ammo kapital va texnologik salohiyati yuqori davlatlar (masalan, Niderlandiya, Germaniya) xomashyoni import qilib, unga yuqori qo'shilgan qiymat berish (chuqur qayta ishlash) orqali global bozorda raqobatbardoshlikni saqlab qolmoqda.

- **Qiyosiy ustunlikni belgilovchi fundamental omillar (Determinants):** A. Kordalska va M. Olchik (2018) tadqiqotlariga monand ravishda, tahlil uslubidan (yalpi yoki qo'shilgan qiymat) qat'i nazar, agrar sektorda barqaror eksport o'sishi va qiyosiy ustunlikni ta'minlovchi asosiy drayverlar o'zgarmas ekanligi aniqlandi. Bular — **mehnat**

=====
unumdorligini izchil oshirish (labor productivity) hamda sohaga yuqori malakali kadrlarni (high-skilled workers) va innovatsion agrotexnologiyalarni jalb qilishdir.

Umumiy xulosa shundan iboratki, rivojlangan mamlakatlarda qishloq xo'jaligining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi kamayib borishiga qaramay, soha o'zining strategik ahamiyatini yo'qotmagan. Aksincha, an'anaviy xomashyo eksportidan "qo'shilgan qiymatli" agrosanoat modeliga o'tish hamda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash IHTT davlatlarining global savdo siyosatidagi bosh ustuvor yo'nalishi bo'lib qolmoqda.

IHTT davlatlarining qo'shilgan qiymat yaratish modelidan kelib chiqib, O'zbekiston agrosanoat majmuasi uchun dissertatsiya yoki ilmiy maqolaning yakuniy qismiga qo'shish mumkin bo'lgan, akademik tilda shakllantirilgan amaliy taklif va tavsiyalarni berish mumkin:

v **Xomashyo eksportidan "Qo'shilgan qiymat zanjiri" modeliga o'tish:** O'zbekiston an'anaviy ravishda ho'l meva-sabzavot va paxta xomashyosini yalpi eksport qilish bilan cheklanib qolmasdan, IHTTning "qayta ishlashga asoslangan" (processing-based) modeli tajribasini joriy etishi zarur. Buning uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash (shokli muzlatish, quritish, qadoqlash va tayyor oziq-ovqat ingredientlari ishlab chiqarish) quvvatlarini kengaytirish va bojxona-logistika tizimida qo'shilgan qiymat yaratuvchi subyektlarni rag'batlantirish tizimini joriy etish lozim.

v **Agrosanoat sohasida "Aqlli ixtisoslashuv" (Smart Specialization) va texnologik transfer:** Mamlakatda ekin maydonlari va suv resurslari cheklangan sharoitda, Balassa indeksiga ko'ra haqiqiy qiyosiy ustunlikka ega bo'lgan yuqori daromadli mahsulotlar (masalan, gilos, o'rik, yong'oq va dukkakli ekinlar) segmentiga ustuvorlik berish kerak. Shuningdek, IHTT davlatlaridan resurs tejamkor raqamli texnologiyalar (tomchilatib sug'orish, GIS-monitoring, vertikal dehqonchilik) transferini tezlashtirish va bu orqali yer resursiga bog'liqlik darajasini kamaytirish maqsadga muvofiq.

v **Mehnat unumdorligini oshirish va yuqori malakali kadrlarni tayyorlash:** Kordalska va Olchik (2018) empirik xulosalarida ta'kidlanganidek, har qanday hisob-kitob modelida eksport o'sishining bosh drayveri mehnat unumdorligidir. O'zbekiston qishloq xo'jaligida unumdorlikni oshirish uchun agrar soha ta'lim tizimini ishlab chiqarish (klasterlar) bilan integratsiya qilish, "Agro-industrial PhD" va dual ta'lim tizimini rivojlantirish hamda xalqaro standartlar (GlobalGAP, Organic, Halal) bo'yicha ishlay oladigan yuqori malakali mutaxassislar qatlamini shakllantirish lozim.

v **Agrar subsidiyalar va davlat qo'llab-quvvatlashini transformatsiya qilish:** Sohaga yo'naltirilayotgan to'g'ridan-to'g'ri subsidiyalarni shunchaki ishlab chiqarish hajmini oshirishga emas, balki eksportbop mahsulotlarning sifatini xalqaro fitosanitar talablarga muvofiqlashtirishga, laboratoriyalarni modernizatsiya qilishga va milliy brendlarni jahon bozorida ilgari surishga (marketing ko'maklariga) yo'naltirish maqsadga muvofiqdir.

=====

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Daudin, G., Monfort, C., & Levasseur, É. (2018).** Who produces for whom? World trade in value-added. *Review of International Economics*, 19(2), 349–357.
2. **Brakman, S., & Van Marrewijk, C. (2017).** A closer look at revealed comparative advantage: Gross versus value-added trade flows. *Journal of Economic Geography* (or CESifo Working Paper No. 6483).
3. **Kordalska, A., & Olczyk, M. (2018).** Global value chains and changes in competitiveness of the CEE services sector. *Structural Change and Economic Dynamics*, 46, 151–161.
4. **Salimov, B. T., & Salimov, B. B. (2021).** Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: TSUE.
5. **Kurdov, A. M. (2022).** O‘zbekiston agrosanoat majmuasida eksport salohiyatini oshirish va klasterlar samaradorligi. *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy jurnali*, 4-son.
6. **Tursunov, B. S. (2023).** Global qiymat zanjirlarida o‘zbekiston to‘qimachilik va agrosanoat tarmoqlarining integratsiyalashuvi. *Logistika va iqtisodiyot*.
7. **Umarov, S. R. (2021).** Diversification of agricultural exports of Uzbekistan: Opportunities and constraints. *Central Asian Journal of Innovations and Development*, 12(3), 89-98.
8. **OECD/WTO (2023).** Trade in Value Added (TiVA) Database: Methodological Notes and Key Indicators. Paris: OECD Publishing.
9. **Greenville, J., Kawasaki, K., & Jouanjean, M. A. (2019).** Dynamic changes in global value chains and comparative advantage in agriculture and food. *OECD Food, Agriculture and Fisheries Papers*, No. 121.